

Блудний син.

Оповіданє

Гната Хоткевича.

I.

Був осінний хмарний день. Зрана ще заволокло небо сизими хмарами, що обіцяли не сходити з місця доти, доки не схочеться їм зійти. Не було ні великого вітру ні дощу, а так собі щось таке, як нераз буває чоловік: ні він тобі добрий, ні він тобі злий — не розбереш ніяк. Дерева ще одягнені стоять, ще не загубили своєї літньої окраси, але вже видко, що готують ся скинути з себе свою одіж і стрінути зиму з її метелицями та бурями; тільки топольки, що ними, як на те, обсажена отся алея, давненько вже поскидали з себе своє жовте маленьке листє, а вітер підхопив і заніс його Бог знає куди... Лише на верхівях, на самих тоненьких гілечках подекуди позоставались самотні листочки і тріпочуть ся і тремтять, як тільки гулящому вітрови забажаєть ся дмухнути на них; вишко зразу, що вони боять ся, чекаючи кожної хвилини, що ось-ось міцнійше дуне вітер, відірве їх від рідного дерева і понесе... куди? Бог знає...

Так тільки юнак журить ся, кінчаючи у сїм році університет і готуючись кинути рідну оселю, рідний город і піти назустріч дійсному життю, котрого і бояться звик на своїй шкільній лавці, котрого і бажає, певний своєї молодой сили. А поки що — моторошно йому, як згадає,

що через два місяці повинен кинути тут усе: і отєї кімнатки, де ще малим грав ся з сестричкою, і батькове крісло, на котре садовили дітей, коли хотіли нагородити їх за що небудь, і батьків кабінет, де завсїди було тихо-тихо, тільки великий годинник не вгаваючи нїс час далі і оповіщав про те тихим цоканєм... І понесуть ся гадки в молодій голові; тисячі найдрібніших випадків пригадають ся, і стане жаль з ними роставатись, жаль до журби, до тихих таємних сліз. Відірве — і понесе... Куди? Бог знає...

На лавочці одного з городських садів сиділо двоє осіб. Він був у досить поношеному зимовому студентському пальто, що в додатку сиділо на ньому як на жердці; на голові старенька фуражка, котрої краску давно вже годі було означити; на ногах нові мабуть учора або навіть сьогодні куплені калоші — те все його зверхнє убранє. А вона — який різкий контраст! Модний осінній капелюшок, на пів прикритий чорним вуалем, невиразно прикрашував і без того вродливу головку; тепла кавказська біла пелерина, дороге розкішне боа, що змією обвивало шию і спадало аж до долу, тепле платє — все показувало не лише достаток, але і розкіш. Вона сиділа, виставивши манерно свої маленькі ніжки і щось виписувала на піску кінцем дорогої парасольки.

З якоюсь гіркою, сумною задумою дивив ся Річенко на жовте листє, що гнав вітер по придорожнім рівцї. Щось гадав він і несподівано обізвав ся:

— Подивіть ся, Віра Павлівно, на отсе листєчко, що по волі вітру летить не знать куди. Он бач отой листочок вітер кинув, а його супутників, може товаришів поніс далі; а он знову підхопив і, дивіть ся, як він його крутить на однім місци... На що? Щоби потім понести далеко-далеко і кинути або в чистий, тільки холодний ручай або в bagno яке... Чи не похожі і ми, люде, на сей листочок, а наша доля, наше житє на отсей сліпий вітер?... Чи не несе вона иноді нас також кудись вперед, вперед, зриваючи всі перепони, допчучи ногами все, що впаде під них; а потім кине, лишить на місци — і мусиш тут лежати, конати в безділю, аж поки не прийде смерть... А иноді хиба не крутить нас житє на місци, не даючи нї виходу, нї навіть

иньшого бажання? І тільки потім, уже вимотавши всі сили, витріпавши молоду міць, рвоне воно і понесе тебе безпомічного і безпорадного куди само знає... А деж наша сила? Де та прославлена воля чоловіка, що, кажуть, і сьвіт сотворила?... Вона — з якимсь гірким усьміхом промовив студент — зосталась у книжках філософів, а ми лишились пустою іграшкою в руках сліпих стихійних сил...

Річенко замовк. Тихо було округи; тільки листе шелестіло мабуть свою передсмертну лебедину пісню. Віра Павлівна, розсміявшись чи то справді весело, чи лише бажаючи такою здаватись, сказала:

— Ви, Миколай Іванович, непоправний ідеаліст-мислитель. Кожда дрібниця наводить вас на якісь високі гадки; все, що ви бачите, викликає у вас журливо-сентиментальні мисли, а через те на всьому, що так або инакше вас тичить ся, лежить печать якоїсь млісної одностайности і, вибачайте мені, — весело прищулившись казала вона — нудьги... А так, так — нудьги! І, знаєте, нудьги не від безділя, не простої хандри, як кажуть, а нудьги сими завсіди тверезими, благочестивими мислями, сими філософічними гадками, що як моральні сентенції страшать мене. Знаєте, я мов норовистий кінь: чим більше натягайте ви йому узду, чим більше кричіть на нього, зупиняйте, тим він все швидче і швидче несесть ся вперед, не хочачи навіть дивити ся під ноги, хоч би там було провалє... Сим він показує вам всю вашу безсильність... А на мене моральні сентенції впливають зовсім так само: що найбільше тоді хочеть ся мені житя, вільної воленьки і — прощай тоді ваша сентиментальна тверезість, ваше патріархальне благочестє! Живу я тоді повним житєм, несу ся вітром вперед, хоч напевно, о, повірте, напевно знаю, що мене в будущині чекає провалє... І брудне ще таке, погане провалє...

І вона на хвилину замовкла, але зараз же уже справді весело розсміяла ся і сказала:

— Он бач ви, сентиментальні натури, які заразливі: і я почала вже філософувати! Не стає тільки тепер, щоб я, смутно зіклавши руки на колінах, або, ще красше, підперши кулаком підбородок, почала журливо зітхати та, під-

нявши очи горі, роздумувати про пустоту та мізерність нашого земного життя! Ах, ви ідеалісти, ідеалісти! Та годі вам, Миколай Іванович! Вдарте лихом об землю і ходім красше пити каву в якусь першу-ліпшу каварню, бо я, правду кажучи, змерзла трохи від холодних філософічних роздумувань. Чогось горячійшого треба мені...

Студент встав і промовив:

— Щож? Я радо прислужу ся вам, чим треба.

Віра Павлівна встала також і з веселим усьміхом дивилась на молодого слухача.

— Щож ви? — майже крикнула вона. — Не знаєте свого обов'язку яко кавалера? Давайте вашу руку!

— Ні, я знаю, але я думав, що вам буде ніяково іти поруч з таким чоловіком, про котрого найменше можна сказати *comme il faut*. Подивіть ся тільки на моє пальто! — вже весело додав він. — Сеж пародія на пальто! Не по сезону — раз! Ну, се ще нічого-б, а то краска! Ах, Боже, яка краска! *Fi donc!*...

— Давайте, давайте руку, і я вам раз на віки скажу, що не беріть собі в голову такої дурниці. Ви-ж знаєте мене досить і знаєте мабуть, що моя мати була... А якби ви думали, хто була моя мати?...

Студент мовчав.

— Та ну бо скажіть, не стидайте ся! Цікаво, що ви скажете... Ну, хто вона по вашому була? Чим вона могла бути що-до суспільного її становища? Та ну-ж, ну!...

Річенко мовчав і тільки згодом-згодом промовив:

— На що вам така еквілібристика?

Вона ніби трохи змішалась, але, скоро опам'ятавшись, почала:

— Не хочете сказати? Боїтесь і стидаєтесь? Може думаєте, що я скажу: дочка модниці, а вона дочка якого небудь генерала, се-б то з „бідної та благородної“ родини! Не бійтесь, не вразите! Хиба такі бувають з генеральських дочок? Прачка була моя мати, прачка — не більше, не менше...

Тепер молодий студент уже не втерпів: він за неї болів душею в сі хвилини.

— На що, — почав він зрушено і чуло, — ну, на що потрібно було вам згадувати те, що повинно вас вражати неприємно, болючо? На що вам розворушувати те, що не зовсім ще загоїло ся, що при найменшій доторканю справляє страшенний біль і муку? На що знати мені, хто ви і що ви? Я вас... про мене хоч би ви були Бог знає чим — всеж таки я не перестав би...

І він нараз зупинив ся, ніби хто затудив йому рота. А на обличчю Віри Павлівни грала усьмішка, не знати тільки, чи ўдана, чи правдива...

— Ну, щож? Чого-ж ви „не перестали-б?...“ О, не-поправний ідеалісте! А хочете, я за вас доскажу! Хочете?... Ні, нехай коли небудь... А тільки ось що скажу я вам, — говорила вона далі. — Не малюйте собі таких страшних картин, де панують і неприємні, болючі вражіння і рани, „що не зовсім ще загоїли ся і при найменшій доторканю справляють біль і муку“! Нічогісінського навіть схожого в мені нема, — тут вона якось з погордою хитнула головою. — А так, так — нема! Невже ви не признаєте мені хоч стільки розуму, щоби не дивитись на походжене із становища 17-ого віку? Моя мати була прачкою, а я...

Але вона не договорила. Подивившись якось ненароком на свого товариша, вона стільки внутрішньої муки побачила на його молодому обличчю, що чим скорше замовкла. Та і час було, бо вони вже підходили до якоїсь каварні.

Увійшовши в ню, роздягшись і сівши за одним столиком, вона знов почала:

— От тільки таким чернечим ідеалістам і може прийти в голову божевільна ідея: іти на прогульку в таку слоту. Брр... холодно! А тут ще фільзофія в душі якого небудь протопона Йоана. Гаразд ще, що я розігріла себе трохи своїм... цинізмом. — І вона засьміялась.

Принесли горячу каву. І справді дуже приємно було напити ся паруючого напитку, що немов житєвий еліксир розливав ся по жилах. З обличчя молодого студента не сховався вираз таємного болю, терпіння, хоча після першого погляду се годі було примітити. Що думав він?...

Але Віра Павлівна мабуть постановила собі не давати йому задумуватись і знов загомоніла:

— Ну, чого-ж ви сидите мовчки? Хиба так можна робити порядному кавалерови? Ну, їй Богу, сі ідеалісти нікуди не годять ся! Не пють, в карти не грають, не зроблять ні одного божевільного вчинку, котрий показав би, що вони живуть, а не лише їдять та думають, се-б то живуть рослинним життям. Ба — не подумайте сьміятись! На мій погляд тим-то і недвижні рослини, що багато думають; життя в них нема. А про мене: нехай кобила думає — в неї здорова голова, кажуть ті люде, між котрими я зростаю. — І вона тепер уже справді розреготалась.

Але студент сидів мовчки і якось машинально пив каву, що все підливала йому Віра Павлівна.

— Ну, чого-ж ви, чого-ж ви, мій голубчику, такі смутні та невеселі? Може гніваєтесь на мене за мій цинізм? Так хиба-ж вам можна мати таке чорне почуте? Ви-ж таки в ангельському чині, — і веселий сьміх залунав по салі. — А правда: мені здаєть ся, що ви, панове ідеалісти, справді неначе черці. Того вам не можна робити, а того не можна думати, те треба шприти і розповсюджувати, хоч би воно було й не до смаку, а отсе треба, навпаки, нівечити... Тимчасом можна иноді напевно сказати, що такого ідеаліста щось таки невиразно тягне до сього призначеного на знівеченє. Хоч би, наприклад, наше пропалюванє життя. Боже, які громові філіпіки сиплете ви на нас, які огненні промови, які добрі поради так і злітають з ваших уст по нашій адресі! А той чисто ангельський жаль, з котрим ви дивитесь на нас, загинувші сотворіня!... Та між тим 98 відсотків з вас завидують нам... Прямо завидують... І підленько воно в них виходить!...

Студент усе мовчав.

— Ну, їй Богу, — не переставала Віра Павлівна, — з боку можна подумати, що ми поміняли ся ролями, що тепер ви — дама, а я — ваш кавалер. Ай-ай-ай — який сором! Та що ж пак я? Ви, ідеалісти, узбросні в свій ідеалізм, як черепаха в щит — вас не вколоти таким соромленєм. Якби я вам сказала: от ви йшли і у вас у жмені

був єдиний срібний карбованець, на котрий треба було купити чаю та цукру, або, скажемо, черевички дитині. Та зустрів ся вам жебрак і ви відмовили йому: „Пробач, дядьку, нема... дрібних...“ На що ви сказали „нема“, а потім уже додали „дрібних“? Хиба неоднаково і то брехня і то брехня? Чому, як є „великі“, не дати милостині? А чому не віддати всіх, бо сеж менший брат, йому похмелитись ні за що? Чому, чому? А? Я вас питаю — чому? — І вона, весело регочучи, сіпала його за рукав.

— Ну, досить! — сказала вона, раптово встаючи. — А то ви і справді розсердитесь! Я бачу вже у вас на губах усміх ображеної гідності і з них готове вірватись „слово правди“; слово, що повинно зараз мене, богохульницю, або спалити, або наставити на „шлях правий, шлях істини і сьвятої любови!“ О, Бога ради, не починайте говорити! Я вже знаю з досьвіду, що воно значить дати ідеалістови змогу балакати: не переслухаєш тоді його і до вечера.

Коли вони вийшли з каварні, вона залишилась на пішоході і промовила:

— Ну, у мене буде сьогодні мій добрий їеній, мій шестидесятилітній амур. І я біжу, лечу, щоби приготувитись і по заслугі його стрінуту. Оттим-то я сяду на фякра. Властиво ви, як кавалер, повинні були би проводити мене аж до дверей, але... сісти зо мною на фякра — значить, яко кавалерови, і заплатити за мене, бо не дозволить же вам ваш кавалерський гонор їхати на мій кошт. Ну... а платити вам треба і за иньше дещо, а не за фякри для якоїсь... примховатої... — І зараз же, ніби схаменувшись, вона взяла його за руку і поважно та ласкаво дивлячись йому в очи, сказала:

— Та ви не прийміть сего, чого доброго, собі за образу. Бсже мене спаси, щоб я хотіла вас образити. Ви не сердитесь? Ну, от і гаразд! Так прощайте, поки що! Чекаю вас у себе що дня і що хвилини, звичайно, тії, в яку мене можна застати дома, — і, кивнувши пальцем на модний фякер, що по тиху їхав серед вулиці та зараз же підскочив до неї, вона сіла, сказавши візникови „здрастуй, Семен“! Семен підобрав віжки і, після приказу „до дому“

жваво ляснув ними, а кінь мірно відбиваючи ногами, по-ніс ся вперед. На закруті вулиці Віра Павлівна оглянулась, кивнула студентови головою і щезла, а Річенко, потупивши голову, пішов, ледви перебираючи ногами.

Але не пройшов він і трох десятків кроків, як побіля нього знову застукотів фякер, почудось „тиру-у“ і шелест платя. Він підняв голову і побачив Віру Павлівну, що вискочила вже з фякра і підбігла до нього.

— Мені захотілось подивити ся на ваше обличчя, — сказала вона. — Чи нема на ньому слідів образи моїми словами...

Сяючими очима дивив ся юнак на Віру Павлівну, а вона казала:

— Ні, нема здасть ся... Так ви не сердитесь? Ну, спасибі, — і звернулась до фякра. А студент, забувши, що він на улиці, забувши, що перед ним „дама“, ухопив її за рукав і, мало не задихаючись, щось хотів казати, але тільки загарливо бурмотів: „Віра Павлівно, Віра Павлівно...“ Вона розреготалась, шуткуючи висмикнула у нього свій рукав і, сказавши „mauvais fou“, сіла, все сьміючись, у колясу. Фякер рушив, зоставивши серед пішоходу бідно одягнутого студента з розставленими руками і з щасливим виразом на лиці...

II.

Річенко пішов до дому, але з кожним кроком чим ближше було до хати, веселість щезала з його обличчя і замість неї являла ся якась журба; якась гадка, видко, починала мулити його душу, сверлити мозок. І правда: сьогодні був перший день, коли він задумав ся над своїми вражіннями, над своїм почутєм. Нічого з ним не стало ся, ніщо не скоїло ся таке, що могло-б навести його на сі найповажніші питання, але чомусь вийшло так, що тільки сьогодні він так про се замислив ся. До сеї пори йому все здавалось, що все якось минеть ся, перемелеть ся; він вірив, що якісь добрі духи візьмуть на себе обов'язок улагодити його внутрішні почування, його родинне житє; що вони погодять якимись невідомими способами

Його повинність і його бажання — і все піде своєю чергою, своїм веселим, щасливим шляхом. Але проходили дні, тижні — і добрі духи не з'являлись, а він все більше і більше заплутував ся у своїх почуваннях і своїх гадках. Та про те серйозного питання він ще не завдавав собі, серйозно роздумувати над своїм становищем — він ще не роздумував. І от тільки сьогодні, чомусь саме сьогодні нараз перед ним з'явилось те питання, від котрого він так ніби тікав досі, хоч і передчував, що воно колись прийде, прийде і примусить дати на себе відповідь. І страшно йому ставало, коли він прозирає ту хвилину, в яку немов гора насунеть ся на нього се суворе питання і зажадає зараз відповіді... А от, нарешті, і прийшла ся хвилина. Він не тікав від неї і не відкладав, він чесно чекав на неї, але тільки вона не приходила...

„Що я їй і що вона мені?“ — немов огненними буквами написане стояло перед ним. І на те і на друге він не міг дати ані якісенької відповіді. Одно тільки ясно було йому, що се треба якось порвати, якось скінчити, бо не на сьому він має будувати своє будуче життя, своє щастє. Але далі в сїм напрямку думка не йшла; не знаходилось ані одного практичного виконання сеї теоретичної гадки, сього рішення.

А тимчасом уява малювала йому пишні образи, образи тихого родинного щастя, тихої і через те вічної любови, невтомної праці. О, як се приємно, як се чудово гарно!...

І йому марилося: ось маленька сьвітла комнато́чка, по стінах образи в простеньких рамцях, стіл з купою книжок на ньому, невеличкий каламар, годинник, рукописи, аркуші писані, друковані, білі — все ніби в якомусь неладі розкинуте по столі, але на всьому видко дбалу, люблячу жіночу руку. І тихо-тихо так у комнаті; тільки годинник тикає та иноді скрипне перо по папері...

А ось вечір. Тихо скотив ся сумрак на сю веселу маленьку оселю; годі вже читати і він спер ся на спинку свого крісла. Положивши голову на обидві руки і дивлячись кудись-то далеко-далеко, він замислив ся. Про що? Чи цїниш ти як слід теперішні свої щасливі хвилини? Так, цїню... А за стіною, тут же, в другій комнаті розля-

гають ся тихі-тихі звуки фортепяна, меланхолійна, журлива мелодія наповняє душу невиразним щастєм, щастєм життя, істнування... Не будить вона зверхніх гадок, не малює ніяких образів, а тільки щастєм, щастєм наповняє всього, живить і відроджує...

Нараз ледви чутно, немов замерли в далечині, затихли звуки. Скрипнули легенько двері і, як мрія, як чиста, сьвята поетична думка, склонилась вона над ним і тихо поцілувала в чоло... „Не нудно тобі?..."

— Ні, ні — не нудно! З тобою мені не нудно! — крикнув Річенко і... Де він є?... Та ось же недалеко його оселя; ось тут же він живе, і ось зараз же вибіжить до нього вона, його мила маленька Любка. Дарма, що живе він в низу дому; дарма, що не сьвітла, а скорійше темна його комната: вона-ж тут, вона осьвітить, вона окрасить усе — і тепло, весело жити-меть ся тоді, і в сьому брудному, звичайному дворі великого міста!...

III.

Але Любка не вибігла. Коли Річенко увійшов у свою квартиру, вона сиділа біля вікна і щось-то шила. Тихо піднявши голову, глибоко подивилась вона на нього — і радісне, щасливе почутє десь зародилось у неї... Тепер перед нею стояв її давній милий, любий Микола; той, задля котрого вона живе тут, задля котрого вона всім, всім готова пожертвувати, а не лише тим, так званим „дівочим соромом“, який вона радо йому віддала. Що з того, що тепер дeneбудь гуляща кумонька розповідає своїй знайомій, що панна Любка кинула батька і матір і живе тепер з якимсь студентом, не повінчавшись, а так, забувши дівочу честь? Що з того, що у них тепер нема грошей, щоби перевінчатись і справити весіле? Гроші будуть, весіле справимо: тоді й останнє буркотінє сховаєтиків у спідницях затихне, розпливеть ся, немов бульки по воді. Що з того, що батько і мати, хоч і відпустили дочку на житє з будучим чоловіком, але дорого дали-б, щоби не відпущати, щоби мати на стілько сили над нею? За те у неї

спільні ідеї, спільні засади праці з її коханим Миколою, а сеж і є „свояцтво душ“ і основа будучого вічного життя.

А всеж таки якось... неприємно було їй руйнувати старий, консервативний стрій гадок свого батька та матери; вона-ж „чесною“ вийшла з їх дому, вони се знають... І що з того, що вона перейшла до свого чоловіка не після вінчання, а перед вінчанєм?...

Та, коли казати правду, і кумівські брехні не так відскакують від неї, як горох від стіни: всеж таки дитяче життя серед буржуазних розумів, серед адамівських звичаїв поклало свою печать уже на завсіди, і трудно їй відразу так залишити все те, не звертаючи ніякісінької уваги... Та про те щож? Сеж не минуче: треба-ж мати кумонькам теми задля розмов, треба-ж догоджувати їх незвичайній охоті до передущування кісточок своїм знайомим, до передавання всіляких нових вістей і таємних проступків, чужих, звичайно! І коли їм тепер темою служить вона, то щож? Треба-ж комусь служити. Та воно і коле тільки, як голка, або краще як комар, що коле та не шкодить... Ну, так нехай собі і конає, кусаючи! Бог з ним!...

Та хоча-б він і не оженив ся з нею... То щож? Не оженив ся, ну, і... не оженив ся. Житє її було-б розбите, правда, зовсім розбите; болюча рана довго-довго, може увесь вік не гоїлась би, але сказати се і, взагалі, говорити що небудь, просити або роз'яснювати йому — крий Боже! Її Микола повинен сам усе бачити, сам усе розуміти, він не потребує указки...

Але... Боже!... В остатні часи... О, нехай вони загинуть, загинуть з пам'яті сії остатні нелюдські часи!... Хиба вона не бачить, не розуміє сього всього, вона, що знає найменшу думку його, що передчуває найменше його бажанє? І вона бачить же, що не було ще кризису, що ще не ставив він на вагу її і... ту, і не готовий ще рішити се питанє цілого життя, питанє людського щастя. І, Боже, як хочеть ся иноді їй дати і принуку, приневолити його чим небудь задуматись, хоч він і так мов темною хмарою завсіди оповитий!... Але... вона сього не зробить... Він сам, сам повинен дійти до сього, і не їй водити його на налігачі, коли став потрібний сей налігач...

Але зараз... зараз... Сеж щастє, сеж та давно бажана хвилинка, сьвята, дивна хвилинка! Він, щасливий, з усміхом на милім обличчю, з готовими розкритись обіймами, з серцем, повним чистого, як молитва, почуття, схилив ся над нею... щось тихо шепоче на вухо, і іоряча, мабуть почервонїла щока доторкуєть ся до її холодного блїдого личка...

Довго, до пізної доби сидїли вони у двох і балакали. Любка і розказуючи і слухаючи не переставала приглядатись і спостерігати, бо дуже за остатній місяць звикла вона до сього німого оглядання, продумуваня. Але нічого не могла вона помітити і тільки вже лежачи в постелї нараз обхопила її жорстока думка: „Що, як се все тільки вибух добрих гадок? Що, як сї гадки засновані не на почуттю, а на доказах думки? Він анї разу не звернув бєсїди на неї... Чому се, чому?... І що, як далї, може завтра-ж почнєть ся знову те саме, настане те саме конанє, неперестанна мука з ранку до ночі? Та яку-ж, яку жертву і кому принести її, щоби те все минуло ся, щоби знову найти щастє? Чи є над людьми чия небудь висша власть, котру можна-б умолити віддати щастє, дати те, чого бажаєш? О, чого в мене нема на стїлько віри, щоби скочити зараз з ліжка і тут, серед тиші ночі, під завиванє вітру на дворі, упасти на колїна перед Тим, котрому вчили мене молитись в дитинстві, і конати, конати перед Ним, благаючи щастя, забутя?... Всеж, все, що треба, що можу я — віддам, віддам без жалю, не нарікаючи, тільки верни мені його, верни спокій душі!“ — І голосно серед тиші, серед темряви хруснули її пальцї на руках...

IV.

Другого ранку, коли все у комнатї було більше-менше прибрано і на столї шумів самовар, неждано блиснув у віконечко сонїшний промїнь, рїдкий осїнний гїсть. „Се наше сонце“ — сказав Микола, усміхаючись. Він хотїв власне сказати „знов засяло“, але зупинив ся....

Він пішов потїм до університету і не був дома навїть в обїд, зіставляючи Любку в крайній непевности. Задля

неї сей день був не першим днем нової щасливої ери, як хотілось би їй думати і почувати, а просто продовженням тих важких, повних муки днів, що так багато пережила вона їх за сей місяць. До найдрібнійших дрібниць згадувала вона перші дні сього нещасного місяця, коли Микола тільки що познайомився з... тією, як він із своїм звичайним ентузіазмом розповідав їй, Любці, про всю ексцентричність Віри Павлівни, про її розум, про її розкішну обстановку. Памятає, о дуже гарно памятає вона, як з кожним його словом вливалось їй в душу передчуте чогось гіркого, чогось темного і нещасливого. І тепер, коли вона питає себе, чи повинна була остерегати чоловіка, чи повинна була, хоч може не словом, так чим небудь відвернути те, що мало насунутись їй... роздавити їх обох — тепер вона не знає, що відповісти собі. Розум її каже, що ні; він сам повинен був се бачити, не дитина-ж він; але почуте, жіноча натура десь з глибини кажуть їй, що треба було мати в руках які небудь віжки, що треба, треба було зупинити його, розказувати... Коли би питання: Любов чи Віра зразу повстало перед ним, то, звичайно, з сьміхом відкинув би він Віру і зоставив би собі Любов, але се зробилось так повагом, крок за кроком... Кождий день бачити її, бувати так довго на самоті, серед її на пів темного запашного сальону, мати змогу милуватись так близько може справді дивною красою... І по чім знати, як далеко зайшло у них... Може вона обнімала вже його своїми нагими рожевими руками, може вже розлягались попід екзотичними деревами, на мягких меблях горячі поцілунки, і таємні шепти ледве розводили горячі уста... І при таких гадках вона чула, як палало її обличчя, і біль, тупий, скажений біль стискав груди...

І що ж? Коли се все минеться — треба все забути... А як не минеться? Що ж тоді? Але на се вона давно вже мала відповідь: вона чекати-ме, аж поки сам, він сам не зробить рішучого кроку. Знести все, всю щоденну, щохвилинну муку, стане в неї сил, стане їх і на далі... А коли він вернеться, схаменеться... що ж — треба простити його і... забути... О, хиба-ж се можна забути?...

І він.. Яким він вернеться? Блудним сином... Та на сеж треба вже нелюдського терпіня, на се треба Христового всепрощення, щоби блудний син став за вірного, щоби каючийся богохульник і сьвятотат став за праведника!... Правда, вона прийме його і його покуту, але один... але одна вона буде знати, що се її коштує...

А ось і він вернув ся... Просто, своєю особою вернув ся, а не морально... Він сумний і не багато можна побачити на його потемнілому обличчю...

— Обідав ти денебудь?

— Обідав...

І, переодягшись, він, темний і ніби засоромлений вийшов. Куди-ж се він?

На долівці лежав якийсь-то лист... на рожевому папері... Мабуть при переодяганю випав він... Щож? — і не думаючи ні про що, не мавши навіть часу подумати, вона, нервово дріжачи, підняла сей лист і почала читати... Рука тремтіла і ледве можна було розібрати...

„Милій ідеалісте! Коли маєте змогу, приходьте до мене сьогодні о 8-ій годині вечером. Я буду сама і обіцяю Вам чудовий tête-à-tête в теїстичному дусі. — Репрезентантка сотворінь, що загинули, але бажають весело каяти ся — *Г. П.*“

Так от куди пішов він!... Щож? Вона се знала, передчувала в глибині душі своєї, але всеж таки се болюче... На щож було учора прикидуватись таким?... Прикидувати ся!... Як се підло з моєї сторони!... А може він тепер пішов у послідне до неї, пішов, щоби сказати про свої обовязки, про свою честь?... Се тільки я досить свobodно дивлюсь на обовязки порядної людини. Читати чужий лист, хоч би він був і загублений — се підло, підло! Коли-б він хотів, щоби я знала, що там написано, він не ховав би так його.. І я вкоїла нечесне діло проти його бажання, проти його волі...

— Щож? Сказати йому про се, чи не казати нічого? Не знаю... Нехай буде так, як Бог на душу положить: так кажуть ті, що вірять...

Але вона не звикла робити після указок такого певного рішення, та про те рішити якось не могла вона

зараз... Думка мовчала, почуте образи запанувало всею її істотою, і вона, вже забувши клясти свою слабкість і нервність, кинулась головою у подушки і заридала таким плачем, що душу рве... Ой, і гіркі були сї сльози, сї ридання, що мов би з тяжким стогоном виривались зі здавлених грудей!...

Північ. Ще нема його, а тимчасом біль, мука дійшли до найвищого пункту. Кожда частина, кожда фібра її тіла були напружені незвичайно, серце билось, руки, що инколи стискались, тремтіли і вся істота її виявляла пекучу думку, одно бажанє: прийди, прийди, прийди!... Але він не приходив... Найогидніші сцени малювались тепер у неї в голові; найобридливіші розмови лились тепер з уст щасливої, закоханої, страстної пари!... Розум зі своїми розумними доказами кудись зник і zostав ся лише чоловік-звір... Виступили на верх ті інстинкти, що при иньших, красивих обставинах може ніколи й не з'явились би на сьвіт, задавлені розумом, але тепер... вони запанували, вони були господарями душі, голови, почуття... І нараз їй схотїлось бігти, знайти їх, замучити їх такими пекольними муками, якими вони мучили її... Вона встала...

Протягнені вперед руки, закинута назад голова, очи, вся істота — все було напружене до неможливости. Здавалось, от ще яка маленька пригода — і натура не витримає, зломить ся, загине...

...І несподівано по східцях почули ся спішні знайомі кроки, розчинили ся двері і в хату майже вбіг Річенко...

— Миколо! — роздираючим душу голосом крикнула вона і кинулась до нього...

Безпорадні слова, що переривались риданнями, слова кохання, прощання, забути полились з її уст; вона обіймала його, але...

Але він був в неменшому зворушеню... Він не бачив, ні що з нею, ні яка вона, не бачив, як випав гребінь з її голови, і розпустилось біляве шовковисте волосє, не бачив сеї мольби, що виявлялась її істотою, і тільки, несамовито якось відпихаючи її руками, твердив: „Де гроші? Де гроші? Давай гроші, гроші!...“

Нараз усе стихло у неї. Широко розкритими очима подивилась вона на нього, на його шапку, що зїхала на бік і, підійшовши до столу, витягла з якоїсь книжки пять рублів, остатні пять рублів... Вона навіть спокійною здавалась в ту хвилину, як подавала йому гроші...

Він вибіг, не зачинивши дверей... На дворі знову підняв ся вітер і сумно завив поміж суточками на подвірях... Вона лягла ниць на ліжку і одна рука її безсило впала аж до долу... В комнаті стало холодно і десь цьвірінкав цьвіркун...

V.

Коли Річенко, одержавши записку, прочитав її, якесь дивне почуте заволоділо ним. То була якась мішанина радості, сорому, задоволення і вкупі з сим передчуте чогось... чогось такого, про що він не міг і думати... „Що то буде, що то буде?“ — тислось йому в голову, і він пішов до неї все під впливом сього-ж сподівання, сього-ж невідступного питання „що то буде“. Не маючи мети, не маючи ясного, визначеного рішення, немов віддаючи знов себе на волю все тим же таємним силам, він подзвонив біля дверей знайомого дому, увійшов у сїни і, спитавши „дома бариня?“ пішов на верх. Гадка про „конець“, „покласти конець“ якимись кусниками носилась у нього в голові, але він досить глибоко був перейнятий одним почутєм, щоби мати змогу скласти в ясну форму все, що миготіло у нього в голові.

Він увійшов у маленьку витальню, що знана була під назвою „задня добрих друзів“. Нога тонула в м'якїм дорогїм килимі, блідо-рожеве сьвітло по тиху лило ся з ліхтаря, покриваючи всю комнату якоюсь таємною на пів темрявою. Віра Павлівна встала назустріч гостеві...

На ній було чорне платє, і білий ковнїр, що виднїв ся округ шії, ефектно відтїняв білість пещеного запашного тіла. Якимсь милим, пориваючим запахом віяло від її гарного стану, від сих білих-білих рук, від волося, від платя, від уєїх сих отоманок, кріселець, соф, від важких великих завіс, що навіть шуму не пропускали з улиці, і взагалї

від усеї тої чарівної обстанови. Коли би треба було кому небудь зробити жіночу красу принадною, щоби когось затуманити, задурити, то не можна було-б і вигадати красної для сього обстанови.

— А, здорові були! От гарно, що прийши! Сідайте-ж, сідайте!... Боже! Як треба просити його, щоби він сів!

Річенко, привитавшись, сів на якийсь пуф і... не знав, що далі робити. Та, правда, Віра Павлівна не давала йому й думати.

— Знаєте, — казала вона, теж сівши, — я сьогодні в меланхолійному настрою: мені моя покоївка пропала красше моє платє! — Се сказала вона так комічно-жалібно, що й сама не видержала і розреготалась. — Так от, з причини такого дійсно сумного випадку, я і зосталась сьогодні дома і нікуди не поїхала. Та щоб мені не було нудно, я і поклікала вас; таким способом ви виходите тепер в новій зовсім ролі — товариша для забави пустої кокетної модниці. О, яка низька роля для того, хто пізнав величні ідеали правди, добра і всього такого иньшого! І знаєте: стережіть ся своїх фанатичних товаришів, бо вони вас, як перекиньчика, підстрілять ізза вугла, або утоплять, надівши зелізню маску на обличє. Ну, а поки вони зберуть на се генеральну воєнну раду — давайте пити какао, — і вона смикнула за дзвоник.

Чисто, навіть дуже чисто одягнений льокай увійшов і поставив на стіл якийсь прилад, чашки, солодоці і тихо, автоматично зник.

— Ось дивіть ся, який хитрий механічний прилад для вареня какао. Якби ви думали, скільки він коштує? О, дорого, дуже дорого!... А скільки нещасних родин можна місяць прогодувати на сї гроші! Скільки науково-популярних книжок, що піднесли би нарід, державу, людей, можна видати на сю суму! О, горе мені, горе! Легше верблюдови пройти скрізь ухо голки, ніж мені попасти в царство небесне, — і вона розреготалась.

— Ну, та й щасливий ви чоловік, — не зважаючи ні на що, казала вона далі. — У вас є чудовий талант: розвеселяти молодих примхуватих дівчат, що з причин грошевих, або може й моральних мають впасти в „чорну

мелянхолію“. Знаєте, ви надаремно не вдаєтесь в експльо-
атацію сього дивного таланту: великі гроші могли-б мати,
великі... Та, пак — я й забула: ви і-де-а-ліст! — І знов
веселий, незневолений регіт.

— Та яка-ж я, справді, пуста! Але се нічого, ні-
чого — я вже перестала. Хиба не бачите? Я почуваю,
що вас уже зворушила до дна душі, і з уст у вас готове
зірватись: „Поважана пані! Мені здаєть ся, що можна
було знайти иньші теми для розмови. Не на саме-ж лише
кенковане покликали ви мене сюди!“ — і до сього серіоз-
ний погляд, серіозний голос... А, Боже мій! Як я боюсь
всіляких серіозностей! Мені красше з моста та в воду,
ніж годинку побалакати серіозно!... Але-ж на те, щоб ви
знали, що і серед пропащих сотворінь існують великі
душі, що і там, серед мраки і морального холоду зустрі-
чають ся горячі серця, готові віддати увесь свій огонь
за щастє ближнього — я жертвую собою задля вас і... да-
вайте балакати поважно і на поважну тему... Ви сьмієте ся
в душі: як то дочка прачки, хоч би вона й учила ся
в гімназії, може балакати поважно, живучи серед зовсім
невідповідних обставин. Але неможливого, правда-ж, нема
нічого на сьвітї і я — зараз починаю, бо ви, видко по
всьому, дали своїй Дульч... дали взагалї обіцянку мовчати
хоч на сей вечір.

Вона, вигіднійше сївши в невеличке кріселко і про-
стягнувши свої маленькі ніжки, обуті в шовкові пантофлі,
прийняла журливо-поважний вид і, доповняючи свою річ
округлими рухами, почала:

— Насамперед, приступаючи до всілякої розмови, треба
починати аж із самісінького початку, а як початок усіх
початків не є ще конкретний в науці, не є ще розслідже-
ний, то найцікавішою темою, на мій погляд, є ся. Відомо
вам, яко фанатичному проповідникови релігійно-ідеалістич-
них ідей, що видів атеїзму існує стільки-ж, скільки було
волосинок на голові патлатого якого небудь „міннезінгера“
середніх віків. Основою нашого спору нехай буде на сей
страшенний час — атеїзм... атеїзм, ну, хоч би сказати,
космольогічний, котрий, як вам повинно бути відомо, каже:
„Ранійше від усього був атом; він існував сам собою

і був першим творцем світа“. Дивіть ся, як під впливом такої ясної формули падають храми, несучи з собою у безодню тисячолітню людську темноту; дивіть ся, як летять, сьмішно перекидаючись, всілякі атрибути упокорення людей, засади абсолютної віри, безпідставної надії і комічної вічної любови! Дивіть ся...

Але вона не скінчила, бо Річенко, що сидів за весь сей час потупивши голову, підняв її і з якоюсь мольбою в голосі, в погляді сказав:

— На що, на що се?...

Вона мов би чекала лише на сей запит, щоби зупинитись. А Річенко, також тихо і з тією-ж інтонацією в голосі казав далі:

— Мене, ви знаєте, сим не зачепите, а собі ніякого задоволення не принесете... Так на щож воно?... А красше от що я вас попросив би: заграйте що небудь мені... коли вже не поїхали ви сьогодні нікуди, пропав у вас вечір, так нехай пропадає до кінця, нехай буде чорною плямою на тлі всіх веселих, бучних ваших вечерів...

Вона якось сумно і ніби зверху подивилась на нього і з тихим усьміхом промовила тільки: „Ех, Миколо Іванович!...“ Що вона хотіла сим сказати — не зрозумів Річенко, але тон сеї фрази здав ся йому таким милим і симпатичним, що якось навіть відживив його і приневолив з надією дивитись на Віру Павлівну. А вона, зітхнувши, встала і промовила:

— Ну, ходім, коли так, в салю, мій лицарю ідеальний...

В салі було трохи холоднїйше. Вона, підійшовши до фортеп'яна, стала над ним, і кілька хвилин пройшло в незвичайній якійсь мовчанці. Потім вона сама відкрила віко, притягла стільчик і сіла. Безмірно любив Річенко, коли вона, провівши легко-легко рукою по волосю, сідала грати; коли перші вступні акорди розлягли ся в сій великій просторій салі. Йому здавало ся, що все віддав би він тоді за те, щоб вік оттак просидіти, щоби без кінця слухати, слухати, не віддихаючи, і все дивитись на сї чудові білі руки, що перебирають клявіші. От і тепер: вона сідає за фортеп'ян — і передчуте естетичного задоволення наповняє

душу молодого студента; він ніби готуєть ся розкрити своє серце назустріч чудовим звукам, ніби по тиху колишеть ся перед ним, готова піднятись, важка завіса, за котрою криєть ся иньший сьвіт, иньше житє...

Ось перший сумний мінорний акорд. Якийсь мороз пробіг по всій істоті Миколи, він здрігнув ся навіть... Ось другий, третій... Що се?... Щось знайоме-знайоме пролинуло перед очима; щось давно забуте, занехане почуло ся в сих журливих звуках, що несуть ся кудись, наповняють комнату, доторкають ся серця... Щож воно? З мукою, до болю стараєть ся пригадати він, де чув сю мелодию ранійше, чому вона йому знайома — і не може, загубив... А звуки не ростуть, не ширять ся, а все так само тихо, тужливо летять з повітря і мов ножем крають душу... Тиха така вона, нехитра ся мелодия, і видко відразу, що написана тим великим композитором, імя котрому — нарід. Просто скомбіновані акорди, без хитрих модуляцій, а тимчасом скільки почутя, скільки „душі“ в ній, в сій простій, простенькій пісні!...

А всеж таки де, де чув він її ранійше, чому вона близька, рідна йому? І він думав — і не знав, не памятив... Він хотів подивитись на ноти, але бачив, що вона грала без нот: се була її фантазия. Се мотив, котрий довго носив ся в душі, довго нудив, поривав — вилив ся тепер на клявіші і запанував тут...

Ах! Стій! Він пригадав, де чув сей мотив. Пригадав, пригадав... Немов зараз ввижаєть ся йому тиха-тиха малесенька річка, навколо котрої, мов сторожі, поставали стеблини очерету. Над нею, над сею милою рідною річкою блищить сонце, грає в краплинах води, що розлітають ся від сплесків риб, пригріває головоньку, прикриту солом'яним капелюшком. Тихо-тихо так навкруги; у саду, через котрий протікає ся річка, хтось майструє лавку — і далеко чути стукотіне сокири по сирому дереві... І він тут, маленький Микола, їмназияєт ще. Вибіг він потай від мамуні до річки і ловить рибу вудкою. Гарно так, а все страшно, що от-от побачить його хто небудь, от-от роздаєть ся крик матері: „Синку! Де ти? Іди чай пити!“ А у нього он сіпати почало. Утонив він оченята на запла-

вещь і, ледве переводючи віддих, стежить, як рибка смикає, як від поплавця розходять ся маленькі-маленькі хвильки... А на тім боці річки, деє далеко-далеко за вербами розлягаєть ся пісня; стогне, плаче вона звуками, серце рве — але маленький Микола ще не розуміє сього: рибка он сїпає...

Але не пропала ся пісня. Правда, таїлась вона довго-довго на дні душі, не спливала тоді, як він був на перших курсах і кричав на товариських зборах; не пригадувалась і тоді, як почав він заробляти гроші і жити так, день до вечера; не знав він її і тоді, як покохав Любку; не знав тоді, як перекликав її жити до себе; не знав учора і аж до сьогодні не знав... А тепер... тепер зринула вона деє зі дна, з невимовною силою викинула все з душі — сама там запанувала... О, Боже! яка туга, яка страшенна туга! Все, все жите за сї 25 років його існування на сьвітї, стояло перед ним нїмим докором: він не жив, не милував ся красою, поезією, коханєм, а лише існував, обїдав, чай пив... І от тепер, коли душа його розкрита на зустріч усьому красному; коли серце, повне кохання, готове все віддати, всіх зробити щасливими; коли хочеть ся жертвувати собою, жити для другого — кого він кохає?... Її... Віру Павлівну...

Глухі ридання розляглись в кімнатї... Нараз Віра Павлівна перестала грати і обернула ся до Рїченка; він стояв навколїшках, уткнувши обличє в подушку крісла, і ридав, ридав, як дитина... Вона не сказала йому нічого. Та і що вона, вона могла сказати йому? І сама вона не знає, чого треба їй: хотїлось би і кохання і щастя, хоч „у курїні“ — хотїлось би і роскошї та богатства; хотїлось би одного кохати, одному бути надїєю, красою життя — хотїлось би мати і тисячі поклонників та улесників; хотїлось би бути матірю, жити родинним тихим, супокійним житєм — хотїлось би і на балах та виставах блищати красою одягу, фігури; хочеть ся читати і грати — хочеть ся і їздити в каритї і пустословити з своїми прихвостнями... І не знала вона, що сказати Рїченкови, чим потїшити наболїлу його душу. А, бачить Бог, хотїлось їй се зробити та тільки... честь помїшала. Вона пригадала, що вже „потур-

чилась, побусурменилась задля лакомотва нещасного“, що наплив „гарних“ почувань розлетить ся на кусні при першому звуку модного вальса — і не хотіла говорити „гарних“ слів. Як атеїст, передчуваючи близьку смерть свою, сягає оком у глибіню життя і бачить там не єдину матерію, а ще щось-то, бачить Великого Духа, що живить і творить усе, бачить — але не хоче кинути земних своїх мізерних дитинячих переконань і вмирає атеїстом, так і Віра Павлівна не хотіла зходити хоч єдиним словом з того шляху, на котрий змислово, змислово ступила...

А Річенко все ридав і ридав, як дитина. Аж нараз він відозвав ся, і глухо доносила ся до Віри Павлівни пнюді переривана риданнями його мова, бо він не відняв облича від подушки: йому легше було не дивитись нікуди. Він казав:

— Куди, куди ви закопали свій талант, що Бог вам дав? На що занекали ви сей дар величний; на що зміняли його на бренькіт модного мазура та кадрілі? Скільки щастя, скільки неземних хвилин могли ви дати чоловікови — і замість того що? Пікнік, бал, маскарад, наруга над собою, над своїм чоловічим образом... Невже ви не відчуваєте всеї пустоти, всеї нікчемности такого низького, недостойного розумної людини існування? Що зробили ви? Чим згадає вас після вашої смерті хоч одно сотворінє на світі? Може скажете ви, що віддали усе за власне життя, що лише йому служили? Але скажіть мені по правді — і Річенко підняв голову з крісла і протягнув до неї руки, — скажіть ради самого Христа: були ви щасливі коли-небудь? Дало вам щастє се ваше мізерне життя, сей ваш плюгавий загаль?

Віра Павлівна мовчала і з сумом дивилась униз. І без його запиту повстало тепер у неї се питання; боляче забрєніло серце, мукою пролинула думка в голові — і все, вся істота була відповідю „ні“!... Микола знав сю відповідь і, вставши з колін, якимсь грізним голосом казав далі:

— Так на що-ж ви в першу хвилину не кинули всіх тих дурниць, усе те ваше старече життя? Чи у вас духа не стало, чи може... не було людини, що привела-б вас

через усе те довге житєве море... Так... тепер... тепер є вона, ся людина. Обіпріть ся на мене, дайте мені руку, руку... хоч брата... сестри — і ми сьміливо підемо на зустріч мізерії житя, сьому найстрашнійшому ворогови чоловіка....

Річенко увесь підняв ся; огнем горіло його обличє, і на все був він тепер спосібний. Бідний! Йому і в голову не приходило зараз, що йому двох прийдесть ся вести через те саме „житєве море“...

Він чекав на відповідь... Вона підняла голову і сказала: „Нехай я подумаю... Прощавайте!“, але ся відповідь немов важкий камінь опустила ся на голову Миколі. Він попрощав ся з Вірою Павлівною і пішов, гірку зневагу несучи в грудях...

VI.

Сьвіжий, холодний вітер обвіяв його, коли він вийшов з оселі. На дворі було темно, хоч і не дуже пізно. Річенко пішов у якийсь-то садок, що був поблизу, і там, зайшовши в якусь темну алею, важко сів на ослін. Немов від фізичного болю він иноді тихо стогнав, а голова тимчасом працювала інтензивно, з страшним напруженєм... Йому хотілось когось клясти, когось обвинувачувати, але в чому і за що — не знав він, не розумів. В якійсь чудній мішанині неслись перед ним обривки гадок, незв'язані, роз'єднані — і сказати зараз духово цільну фразу, висловити яке-небудь розумінє — навряд чи зміг би він...

Чи довго сидів він так — не міг би сказати, але нараз схопив ся і пішов геть із саду. Потроху вечірній холод зробив своє; його думки більше-менше упорядкувались, кроки зробились певнішими, але все-ж таки він ішов, не знаючи куди і не дивлячись наперед. Питанє, на що вона його кликала сьогодні, розрішене перше в тому змислі, що їй просто нудно було в самоті, тепер здавалось не таким легким до рішення.

— Правда, вона кепкувала надо мною, але се завсїди так. Та про те, коли я попросив її грати, вона без ва-

ганя згодилась... А може вона... може вона мене кохає? Що я для неї розумніший від усіх її прихвостнів, то се видко. Але-ж може се почуте ще й далі йде, може воно і є коханє? Тоді... О, тоді я міг би мати хвилину щастя сьогодні і — не мав її... На що я пішов? Чому я й не попрощався як слід? Чому я не пішов туди, куди вона пішла? — і почуте якогось каяття запанувало в душі. Йому дуже, не по людському захотіло ся щастя, щастя пекельного, хоч би воно було куплене ціною жертви, хоч би самому прийшлося бути тією жертвою.

І він, піддаючись своєму бажанню, сій жадобі, хотів уже повернутись і бігти назад, дзвонити, стукати, кричати, поки не відчинять йому, поки не дадуть йому крихти, крапельки його щастя — як нараз зупинився. Знайомий, дуже знайомий голос крикнув „Stop“; побіч з студентом став якийсь-то фякр і в ньому Річенко побачив її, Віру Павлівну, з якимсь-то сухорлявим нечистим паничком, що вився мов змія коло своєї дами.

— Ей ви, Миколай Іванович! Хочете зо мною їхати? Хочете? Не дивіть ся на сього мого товариша — я його можу прогнати задля вас.

Річенко стояв стовпом, а вона нетерпляче казала далі:

— Та ну-ж бо, рішайте швидче! Тільки кажу вам наперед: я буду жорстока сьогодні. Ви... ну, та се потім... Так що-ж: їдемо чи ні? А, правда, у вас грошей нема...

Річенко глянув округ себе і zobачив, що стоїть самісінько біля своїх воріт; несамовито скрикнувши: „Їдемо! Я зараз!“ — він кинувся до своєї кімнати, взяв відомі п'ять карбованців і в якомсь божевілю, розмахуючи банкнотом, кричав: „Ось! Ось!“...

Віра Павлівна, побачивши його, крикнула: „Є? Ну, то й гаразд! Так ви, monsieur, прошу, уступіть своє місце панови Ікс, а з вами ще колись проїдемося“. — Панич, ростягуючи рота, солодко говорив: „Я є рабом бажань моєї дами, моєї цариці“.

Тимчасом Річенко сів у фякра, а Віра Павлівна, взявши його руку, роздивлялась на ціну банкнота. Нespo-

дівано, розреготавшись якимсь злим сухим сьміхом, вона скрикнула:

— Тільки се! Ну, не далеко-ж ви з сими грішми заїхали-б! Се от одному Семенови на чай мало. Правда, Семене? — звернулась вона до візника. Той, мабуть усьміхнувшись, промовив: „А, правда, правда, Віра Павлівно; я вже вашу душеньку потішу“ і, скрикнувши: „Е-ей, бережись!“ — він лягнув віжками.

Фякр поніс ся кудись вперед, а Річенко сидів, мов приголомшений. Але Віра Павлівна, взявши його за руку, вже весело казала:

— Та ну бо, не журіть ся! Я вас буду частувати! В мене гроші є: вони мені легко достають ся. Ех ви! Я-ж наперед вам казала, що буду сьогодні жорстокою, бо ви примусили мене... ну, та то нехай колись. А ви першого-ж нападу не витримали. А то лицар!

Тимчасом фякер ніс ся кудись у темряву; иноді ляскала підкова об підкову, фякр підскакував на вибоїнах, і Семен, гнівно покрикуючи, ляскав віжками. Ось уже головні улиці по заду; побіч тепер розстиляється темний-темний майдан з якимись невеличкими будівлями на ньому. Семен уже не кричить, бо нема на кого, і тільки кінь фіркає та плюскають гумові колеса в калюжах та ямках.

Нараз із середини майдану, немов з темної якої ями, роздає ся довгий протяжний жіночий крик; немов кого придавили, і нещасна жертва кричить не надіючись на поміч, а просто тому, що не можна більше терпіти. Уже замовк крик, уже знову тільки грудки болота розлітаються від коліс, а Річенкові все гуде він в ухах, мов стоїть там, і все рве душу своїм стогнучим плачем... Тут Віра Павлівна промовила:

— А що, Миколай Іванович! Може років через п'ять, а багато-багато як через десять, і я буду оттут кричати. Тоді ви, бідні та сухі і ситі людиці, і не подивитесь на мене: гидко вам буде... Так дайте-ж хоч тепер я доволі насмію ся і накепкую ся над вами, щоб хоч сказати було що! Ех! Живи поки живеть ся! Правда, Семене?

— А правда, правда! Кажуть: їж, поки рот сьвіж, вівяне — ніхто не загляне.

— Так, так, мій філософе! А ви, Миколай Іванович, про мене не турбуйтеся: я собі грошенят поназбираю з вас дурних і буду собі жити, не журитись. Сама відкрию модний магазин... Ну, ну, не буду, не буду... Сховаю свій цинізм до „Ельдорадо“... Ну, Семене, піддай!

І Семен „піддав“. Духом доїхали вони до заміського веселого шинку з окремими кабінетами, що звався „Ельдорадо“. Тут, річ відома, молодіж прогулювала батьківські та материнські гроші; тут в одну ніч, дякуючи помочи десятків співачок, танцюр і циганок, що держались тут, минали ся такі гроші, що хлібороба в жар кинули-б при одному їх названю. Сам господар сих веселих палат, бувшиий льокай в сьому-ж самому „заведеню“, вийшов у „люди“ лише тоді, як обікрив одного купчика, що заснув тут же в комнаті; а тепер сей пан господар їздить „на гумах“, і сам губернатор стискає йому ручку.

Віра Павлівна, як своя, пішла прямісінько до одного з кабінетів, крикнувши на ходу комусь: „Bon soir, mon chère comte“; митець-Татарин вислухав її вечері і стрімголов полетів до кухні, а Віра Павлівна, увійшовши тимчасом у кабінет, роздягалась. На ній було вже не те просте плаття, а шовкове, пишне, що закривало лише половину тіла; вона розвалилась на софі, чекаючи вечері, а Річенко стояв біля порога все у своїм зимовім пальто, котре брудною плямою здавалось на розкішній обстанові.

— Та щож ви не роздягаєтесь? — не видержала Віра Павлівна. — Ой який же ви чудний в сьому плохенькому балахоні. Ну, от тепер сідайте тут, — і вона показала йому місце біля своїх ніг. Він притягнув низенький пуф і сів, задуманий, на показаному місці, ніби чекаючи, що то буде далі.

— Можна вам ноги положити на коліна? — спитала вона, — а то так не вигідно мені, — і, не дожидаючи відповіді, вона положила свої ніжки в рожевих ажурних панчішках йому на коліна. А Річенко, немов не чуючи сього, дивився кудись-то у просторонь.

— Щож ви, милий чернечуку, мовчите? Я тепер почувую дуже велику прихильність до вас. Знаєте що? Дайте мені слово, що не будете ходити в церкву цілий рік —

і тоді просіть у мене чого хочете, чого хочете. Дивуєтесь може, чому мені така фантазія прийшла у голову? Ну, дивуйтесь собі скільки хочеться, а тільки виконайте мою просьбу! Один же рік, один маленький рочок, а потім знову щоденним постом та молитвою заслужите собі царство небесне. Та щож бо, не будете каятись! Я таким дурманом обпою вас в сю темну осінню ніч, що ви на другий рік і самі не підете. А мене буде дуже радувати моя роля злого демона-скусителя. Ви знаєте: образ жінки — се сама відповідна форма задля сатани, бо ми не більше-ж, як посуд диявольський: так нас звали колись. Ну, щож: згоджуєтесь?

Річенко мовчав.

— Ех, ви! Кісіль молочний! Якби на вашому місці був Француз, то він за змогу оттак сидіти, як ви сидите, віддав би душу. Хиба часто вам приходиться бачити таку ніженьку, хиба часто, питаю? А таку руку, — і вона, трохи піднявшись на софі піднесла свою руку йому до губів.

Але Річенко не поворухнувся; він сидів як приголомшений, і видно було, що почуття його всі притуплені, бо якась думка сверлить йому мозок, але він ніяк її не впіймає, ніяк не ухопить. А Віра Павлівна все балакає:

— Ви мене образили, — сказала вона, знімаючи ноги з його колін і знов прилягаючи на софу... Навіть руки не захотіли поцілувати. Ех, ви!... Вам у монастир би швидче! Тепер мені жаль. Ви краще зробили-б, коли-б відмовились їхати зо мною і zostались би спочивати на лоні своєї білявої Гретхен...

З мукою якоюсь, тихо-тихо промовив Річенко:

— Остатні пять рублів! Остатні... І ані найменшого докору, ані найменшого слова...

Мова відживила його; він говорив далі:

— Так, Гретхен, сказали ви... Але тільки не Гретхен пуста і наївна, а розумна, з дивною силою характеру жінка... Вам, що зросли, або коли не зросли, так хоч живете серед підлих підлягань своїм власним порокам; вам, що поставили собі завданем — не мати перегородок перед своїм „я хочу“; вам, кажу, не зрозуміти всеї величної жертви її. — Прощайте! — сказав Річенко, встаючи. —

Я піду до неї, до своєї Гретхен... Не жите для своїх забаганок, не сито і п'яно проведені ночі чекають нас, а тиха праця, праця до кінця... А за нею тільки і зосталась правда на сьвітї. Прощайте!...

— А за мною нема хиба анї крихітки правди? — спитала Віра Павлівна. Але се була не та ранішня Віра Павлівна; се не та, що дивилась так глумливо на людей і не хотїла їм показати хоч маленької своєї рани душі; се не та висока, струнка і огрядна, тільки низенька якась, нїби зморщена істота, котра з палаючим болем, розкривши перед чоловіком всю свою страшенну хворобу, чекає на відповідь...

І Річенко почув жаль у серцю... Хотїлось йому, по молодости, зараз кинутись до неї, зараз розпочати ліченє; страшно йому здалось піти зараз звідси, з сього місця безумних радощів і дурноти і залишити її тут, на поталу лихому. Але нараз гадка, що все те може навіяно хвилиною на неї, і потім навіть певність у сьому, відразу повернули його...

Так часто буває з ними, з сими милосерними людьми...

— Прощайте! — сказав Річенко і взяв її за руку. — І слухайте, Віра Павлівно! Коли захочеть ся вам побачити душу чоловічу, коли вам захочеть ся хоч раз у рік розумної бесїди, тихого запашного вечера — приїжджайте без сумніву до нас, приїжджайте! — І він скорою ходою, надїваючи пальто, пішов із комнати, і не оглянувшись, коли почув за собою щось похуже на тихе риданє...

Коли він добіг до свого дому, далеко вже перейшло за північ. Комната його була відчинена і вітер набризкав на долівку води, лампа горїла, осьвічуючи вбогу обстанову, ліжко і на нїм худе тіло, біляву головоньку з розпущеним волосєм. Річенко у нестямі прискочив і припав до ліжка, обнімав свою кохану, називав що найласкавішими йменами, але вона все тремтіла, і чутно було, як цокотїли її зуби. Микола післав дверника за лікарем, затопив піч, уложив Любу як міг красше на постелю і сам сїв біля неї. Вона не повертала й голови і все тремтіла,

хоч на ній було все, що найшлося теплого в комнаті. Вона не вірила йому, вона не вірила...

Прийшов лікар, щось то дав, але поставити правдивої діагнози не зміг; сказав, що аж завтра можна буде пізнати недугу по признаках...

Усю довгу-довгу осінню ніч Річенко не спав, сидючи коло хорої. Ранком знов прийшов лікар, сказав, що у хорої горячка і, порадивши Миколі везти недужу в больницу, вийшов геть. А коли сонце, розігнавши хмари, глянуло в низеньке вікно Річенкової комнати, воно бачило Миколу, як стояв на колінах, уткнувши голову в покривало, і чогось плакав, а Люба, лежачи навznak, дивилась своїми великими очима кудись далеко-далеко у верх. На оченятках її блищала сльоза, одна рука по тиху перебирала шовкове Миколіне волосся, а уста ледве чутно шепотіли: „Блудний син! Блудний син!...“

